

Середньовічний меч як традиційна ознака військово-рицарського стану на українських землях

Статтю присвячено дослідженню історії мечів періоду пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу на теренах України. Детально проаналізовано зразок так званого меча Сагайдачного («меча принца Владислава») XVI ст., який зберігається у колекції музею Королівського замку у Вавелі (Краків, Польща).

Ключові слова: меч, зброя, клинок, Сагайдачний, козак.

Статья посвящена исследованию истории мечей периода позднего Средневековья и раннего Нового времени на территории Украины. Детально проанализирован образец так называемого меча Сагайдачного («меча принца Владислава») XVI в., который хранится в коллекции Королевского замка в Вавеле (Краков, Польша).

Ключевые слова: меч, оружие, клинок, Сагайдачный, козак.

The article studies the history of swords the High Middle Ages and Early Modern Times in Ukraine. The author examines the pattern of sword of hetman Sahaidachny (or "the sword of Prince Wladyslaw") of XVI century., which is stored in the museum's collection in the Wawel Royal Castle (Krakow, Poland).

Keywords: Sword, Sahaidachny, Cossack.

Меч – найдавніша військова довгоклинкова зброя. На українських теренах археологи виявили чимало мечів у похованнях, що сягають дописемної історії.

Сучасна наукова думка виводить меч від кинджала: його робочу частину подовжували, доки вона не набула властивостей меча. Ця нова, надзвичайно ефективна у ближньому бою зброя, швидко відтіснила кинджал на другорядні позиції¹. Саме до таких «подовжених кинджалів» належать найдавніші відомі нині мечі, знайдені у похованнях в урочищі Клади біля ст. Новосвободной на Кавказі (37–34 ст. до н.е.) та Арслан-тепе у Південній Анатолії (34–30 ст. до н.е.).

З іншого боку, прадавні мечі-рапіри, грановані клинки яких нерідко досягали велетенської, як на бронзову зброю, метрової довжини², генетично пов'язані зі списом. Такі знахідки на теренах Європи стосуються двох історико-географічних регіонів – мінойського Криту та кельтської Британії, де ця зброя з'явилася майже водночас, між 1500-м і 1100 рр. до н. е.³

Внаслідок культурних взаємовпливів між античним і «варварським» світом, що досягли кульмінації у ході Великого переселення народів, сформувалися загальноєвропейські типи мечів раннього Середньовіччя.

Сучасні уявлення про еволюцію меча у середньовічній Європі

у найбільш стислій та ємній формі відображені у класифікаційних схемах, що зводять воедино весь масив відомих нині зразків та відтворюють загальну картину розвитку цієї зброї⁴. Протягом усього середньовіччя мечі посідали важливе місце у спорядженні професійної воїнської еліти. Більше того: всебічне вивчення меча дає ключ до розуміння постання і подальшої еволюції усього комплексу середньовічного озброєння, навіть самого феномену мілітарних культур Європи і Сходу.

На відміну від інших видів холодної зброї, меч від самого початку задуманий та сконструйований виключно як професійний військовий інструмент, що спеціально призначений для ведення бойових дій і є свого роду квінтесенцією кращих здобутків стародавньої інженерної думки. Достатньо відзначити, що концептуально конструкція робочої частини класичного дволезового меча за тисячоліття практично не змінилася: як і раніше, – це прямий клинок, призначений насамперед для рубальних та колольних ударів.

Оскільки найважливішим завданням меча було пробити обладунок, його розвиток відбувався у тісному зв'язку з розвитком останнього, а також практиками ведення збройної боротьби.

На зміну широких клинків мечів VII–X ст., що звужувались до вістря під невеликим кутом (типи 1–3 за класифікацією А. Гейбіга), прийшли так звані рицарські: спочатку видовжився бойовий кінець, клинок став вужчим (тип 4, середина X – середина XI ст.), відтак збільшилася і його довжина (тип 5, середина X – кінець XI ст.). Водночас центр ваги змістився до руків'я – меч став більш «керованим» і пристосованим для колольних ударів⁵.

Поширення на теренах Європи пластинчастого обладунку зумовило появу наприкінці XIII ст. широких, майже ромбічних у перетині (тип XV за класифікацією Е. Окшотта) та комбінованих клинків з плоским лезом і гранчастим вістрям (тип XVI)⁶.

Кульмінацією розвитку колольних клинків стало відродження протягом XV ст. ідеї стародавньої рапіри бронзового віку у новій формі *естока*, або *панцерштрехера* (у країнах Східної Європи позначався термінами *кончар*, старопольською – *гранат*, або *шаршун*⁷). Як і в античності, його використовували як укорочений спис, проте рицарські бойові практики відтепер уможливили його застосування у кінному двобої для таранного удару на кшталт кушованого списа. Використання цього прийому, до якого і раніше вдавалися зі звичайним дволезовим мечем, насамперед потребувало зброї з прямим клинком. Це одна з причин, якою поясню-

ють відсутність у рицарському арсеналі однолезових мечів, що зазвичай мали широкі клинки з викривленою лінією леза, а також шабель⁸.

Оскільки поряд із важким латним і далі активно функціонував і розвивався полегшений обладунок (кольчужний, бригандина тощо), яким користувалися вояки у своїй масі, до самого кінця існування меча з ужитку не виходили старіші різновиди XI–XIII ст. Навіть у XV ст. мечем рубали не рідше, аніж кололи.

Розвиток так званих великих мечів («Espées de Guerre», «Grete Swerdes» – типи XIIIa за Окшоттом) у Європі наприкінці XIII – на початку XIV ст.⁹ призвів до появи вже у XV ст. півтораручного «бастарда» і справжнього дворучного меча – так званого *біденгендера*. Однак з розвитком найманої піхоти з'явилася потреба в універсальному солдатському мечі, яким став *катцбальгер*.

Слід відзначити, що техніки роботи мечем у середньовіччя докорінно відрізнялися від фехтувальних практик Нового часу.

Класичний меч доби кольчужного обладунку не призначався для блокування ударів, а використовувався у комплекті зі щитом. За свідченнями писемних джерел, до початку XV ст. відмова від щита могла бути пов'язаною хіба що з екстраординарними обставинами.

Рідко билися рицарі й без захисного обладунку. Бойовий костюм епохи Середньовіччя створював воякові певні незручності, які неможливо було ігнорувати. Кольчуга з довгими рукавами та кольчужними рукавицями майже виключала рухи руки в лікті та зап'ястку, удари завдавалися від плеча, випрямленою рукою.

Окрім того, до середини XIV ст. рицарі билися здебільшого верхи¹⁰. І хоча «глибока» рицарська посадка в сідлі надавала більше простору для маневру, вершник мав невеликі можливості маніпулювати зброєю і ще менші для вільного руху різними частинами власного тіла. Таким чином, у тіснязі рукопашного бою найактуальнішими були сильні й точні удари у вразливі, слабкозахищені частини тіла. Вивчення на основі археологічних матеріалів статистики поранень свідчить, що більшість загиблих у битві при Вісбі (1361), мають поранення кінцівок, причому 70 відсотків уражень припадає на ноги¹¹.

Окрім того, численні середньовічні фехтувальні трактати свідчать, що рицарські прийоми ведення бою передбачали використання не тільки основних робочих, але й усіх інших частин меча¹². Вбивча ефективність цих технік підтверджена експериментами сучасних фахівців.

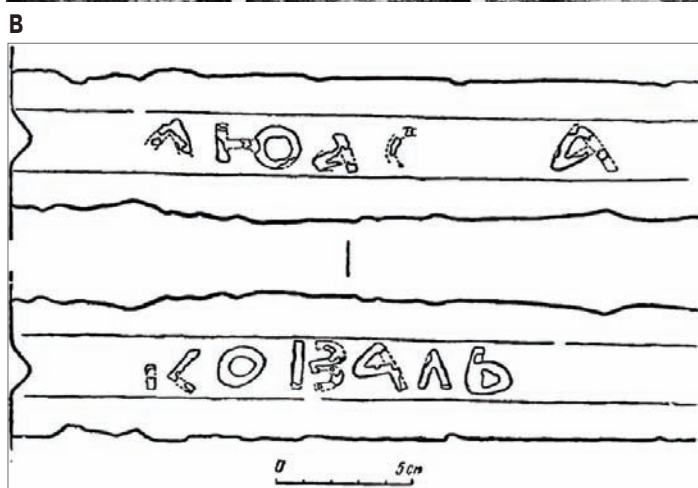
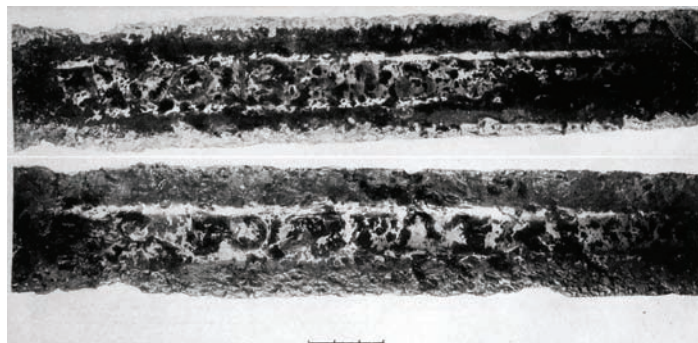
На теренах України мечі з'являються від доби пізньої бронзи¹³.

На зміну скіфським прийшли довгі латенські

й сарматські дволезові мечі з руків'ям-штирем.

У період Давньої Русі поширюються дволезові, нерідко «підписні» мечі загальноєвропейських типів, водночас розвивається власне зброярське виробництво. Про видатне значення меча з-поміж руської військової еліти цього періоду свідчать писемні джерела, зокрема численні згадки у «Повісті минулих літ».

Основну частину масиву середньовічних мечів, віднайдених на теренах Центрально-Східної Європи поза межами середньовічної Русі, каталогізували та опублікували польські зброєзнавці¹⁴. Найповнішим каталогом «руських» мечів XII–XIII ст. досі лишається праця А. Кирпичникова, видана майже півстоліття тому. Автор запропонував розширити класичну класифікацію Я. Петерсона за рахунок двох нових типів – європейського «Z особливого» (відзначеного ще Е. Окшоттом) та «місцевого А». Останній вирізняє, насам-

Г
Меч з написом «КОВАЛЬ ЛЮДОТА» з колекції Національного музею історії України, X – перша половина XI ст.: А) загальний вигляд; Б) напис; В) збільшені фрагменти напису; Г) прорис на штабі.

перед, на основі особливостей декору, які, на думку автора, свідчать не тільки про розвиток давньоруського зброярства, але навіть про його вплив на виробництво мечів у сусідніх регіонах¹⁵.

Розглянутий дослідником матеріал також підтверджує гіпотези попередників щодо існування руського клинкового виробництва¹⁶. Утім, стосовно цього й досі тривають гострі дискусії, що не припинилися навіть після виявлення А. Кирпичниковим кириличного напису на клинку¹⁷.

Щодо переважної більшості місцевих знахідок, то, судячи з конструктивних особливостей та клинкової епіграфіки, вони безперечно мають західноєвропейське чи скандинавське походження.

Отже, меч був важливою складовою комплексу рицарського озброєння, що протягом століть ще з давньоруських часів побутовував на українських теренах. Стосовно руського воїнства дослідники військової історії та археології сміливо вживають прикметник «рицарський» саме у зв'язку з вивченням предметів озброєння князівських дружин¹⁸. Це підтверджують матеріали речових джерел: предмети з європейського рицарського арсеналу постійно трапляються серед руських середньовічних знахідок.

Номенклатура зброї, віднайденої на руських землях, свідчить про побутовування на Русі мечів насамперед європей-

ських типів. Велика кількість такої зброї нині зберігається в музеях України та Росії. Це, насамперед, мечі з таврами ULFBERHT (IX–XI ст.), вироблені у майстернях Середнього Рейну¹⁹, та декількома іншими, ще рідкіснішими²⁰.

Водночас знахідки речових джерел підтвердили гіпотезу про розвинене місцеве виробництво мечів у самій Давній Русі. Нині можна говорити про те, що у другій половині X – на початку XI ст. місцеві мечі доповнювали імпортовані. Усі разом вони задовольняли потреби у клинковій зброї вільних членів суспільства: знаті, дружинників, купців, заможних міщан та ін.²¹

У Національному музеї історії України експонуються два мечі, що стали першими речовими джерелами, які засвідчили існування місцевого (ймовірно киевського) клинкового виробництва. Написи на обох зразках виявив, дослідив і увів у сучасний науковий обіг А. М. Кирпичников.

Першим таким артефактом став знаменитий меч з руським іменним написом «ЛЮДОТА КОВАЛЬ» (варіанти: «ЛЮДОША» «КОВАЛ»), інкрустованим на клинку дамаскованим дротом. Його віднайдено наприкінці XIX ст. поблизу колишнього села Фощеватого Полтавської області й датовано X – першою половиною XI ст.²²

Судячи з усього, виявлена клинкова епіграфіка фіксує найдавніше, збережене так достовірно, ім'я руського ремісника, саме коваля²³.

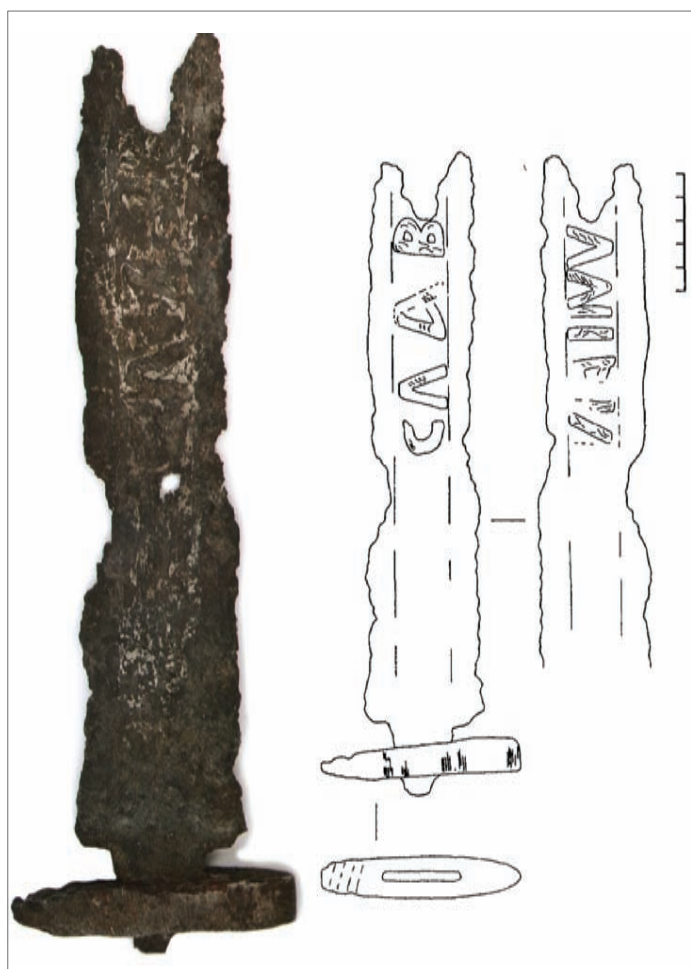
Другий артефакт було віднайдено у дружинному похованні поблизу Києва ще наприкінці XIX ст., хоча напис виявлено й опрацьовано тільки у 90-х рр. XX ст.

Очевидно, меч слід класифікувати як тип V за типологією Я. Петерсена. Виготовлений він до середини або третьої чверті X ст. У процесі розчищення клинка на поверхні стало можливим прочитати зацілілий фрагмент напису уставними кириличними літерами «СЛАВ». Сполучення літер, виконане інкрустованими відрізкамі дамаскованого дроту, пов'язане, на думку фахівців, з фрагментом імені виробника. Зі зворотного боку виявлено декоративно-маркувальну імітацію напису.

Особливе маркування меча й стилістика його виконання, очевидно, свідчать про одночасне виконання клинка й ефесу в межах одного виробничого центру²⁴.

У руських підписних мечах поєднані стилістика й ремісничі техніки різних регіонів: каролінгські (техніка виконання напису), скандинавські (орнаментика) та руські (тавра й частково форма руків'я)²⁵.

Київська держава не випадково стала другою країною у Європі, де виготовляли власні підписні мечі. І справа тут не тільки у високому розвитку ремісничих технологій. Історикам добре відомо, що у літописних відомостях початкового періоду Київської держави меч виступає як свого роду «національна» зброя і державний символ. Не втручаючись тут у полеміку щодо витоків рицарської традиції у Давній Русі та етнічної приналежності її перших носіїв, зауважимо тільки загальновизнане: видається безперечним, що саме інститут князівської дружини, коло військових професіоналів було тим середовищем, де могло з'явитися високоспеціалізоване рицарське озброєння (у тому числі меч), використання якого потребувало фахо-

Меч з фрагментом напису «СЛАВ» з колекції Національного музею історії України, X ст. (довжина уламка – 280 мм; ширина клинка при п'яті – 53 мм).

вої підготовки, а придбання – чималих статків.

Номенклатура мечів, віднайдених на руських землях, опосередковано підтверджує інтернаціональний етнічний склад князівських дружин куди періодично запрошували іноземних «військових фахівців»²⁶. Яскравим прикладом цього може служити дружина Ярослава Володимировича, де певний час перебували такі колоритні персонажі, як майбутній норвезький король Гарольд Гардрада та Еймунд син Грінга, також особа королівської крові²⁷. У такій якості міжнародного символу рицарської звитяги, нерозривно поєданого зі споконвічним поняттям рицарства*, меч на руських землях зберігав своє значення майже до кінця XVI ст.

На українських землях у другій половині XVI ст. окремі елементи рицарської культури були сприйняті та засвоєні новоутвореним станом – козацтвом.

Вітчизняні історики слушно відзначають, що феномен козацтва за всіма зовнішніми ознаками цілком можна вважати своєрідним проявом військово-рицарської, навіть орденської культури середньовічної Європи. Тут і сімейно-родинний принцип організації братства, морально-етичний кодекс поведінки, інститут кобзарів-труверів, спеціальна підготовка молоді, специфічне ставлення до жінки, аскетизм, релігійність, колективне землеволодіння, культ Покрови – Божої Матері. Давніми елементами рицарської культури у козаків, що сягають корінням IV–III тис. до н. е., є культ коня, бойового пояса, червоного кольору, ритуальний зв'язок між битвою та бенкетом тощо, нарешті «культ меча»²⁸. Справді, у цих проявах, що взагалі характеризують чоловічі військові союзи від найдавніших часів²⁹, козацьке братство має багато спільного з рицарськими орденами.

Ранньомодерне «козацьке» трактування інституту рицарства цілком вкладається у картину економічних, військових та суспільних перетворень у державах Європи, що кардинально вплинули не тільки на зовнішні атрибути рицарського етосу, але від XVI ст. змінили самі традиційні підвалини його існування. Саме як рицарську (збройну) людність у межах східних воєводств Речі Посполитої усвідомлювало себе козацтво Середнього Подніпров'я та Запорозжя протягом XVI–початку XVII ст. І саме на рицарському типі свідомості базувалася станова ідентичність українських козаків³⁰. Поява універсалу Сигізмунда II Августа до козаків 1568 р. поклала початок своєрідного імунітету невизнаного ще тоді стану у Польсько-Литовській державі та довготривалому процесу автономізації майбутнього Війська Запорозького. І хоча договір вже наступного правителя – Стефана Баторія з козацьким товариством з правового погляду більше нагадував стосунки із «затяжними» найманцями, у козацькому середовищі угода про військову службу від 1578 р. з часом почала сприйматися як домовленість між сюзереном (королем) та васалом (Низовим козацтвом)³¹. Так засадничий принцип феодальної сеньйоральної залежності набув у ранньомодерній козацькій інтерпретації своєрідних рис, витворивши модель «колективного васалітету» низового товариства перед конкретною особою, що репрезентувала монарше управління. Причому за низки обставин Військо Запорозьке як «рицарський люд» залишало за собою право обирати нового сюзерена та протектора³².

Утвердження козацтва як «рицарського» стану в очах іноземних володарів та європейського поспільства значною мірою пов'язане з прикордонним протистоянням османсько-татарській загрозі, яке очолювали «степові рицарі», нерідко відомі й заможні шляхтичі, що до того ж обіймали помітні адміністративні посади. І якщо у Речі Посполитій експедиційне козакування князів та шляхти не вважалося підставою для всеохоплюючого улегітимнення стану, то сусідніх правителів, зацікавлених у козацьких послугах, цілком задовольняло те, що козаків перед ними представляли вихідці зі шляхти, а то й князі³³.

Відтак козацтво та його провідники цілком органічно вписалися в ідеалізовану на той час європейську концепцію рицарського ідеалу³⁴ саме як борці зі східною загрозою. Від другої половини XVI ст. у тогочасній європейській літературі образ козака з «хлопа», «волоцюги» та «степової наволочі» перетворюється на мужнього і витривалого степового воїна, захисника християнського світу³⁵. Про «рицарське самоусвідомлення» провідників козацького товариства свідчать численні писемні джерела, де козаки послідовно називають себе «людьми рицарськими» принаймні від початку 1590-х рр.³⁶

У першій третині XVII ст. українська козацька старшина вже вважала себе прямою спадкоємицею давньоруської рицарської традиції³⁷. Очевидно, у поширенні таких поглядів не останню роль відіграв традиційно високий освітній рівень руської шляхти, що долучалась до кращих здобутків європейської культури за кордоном та на Батьківщині.

Статус «українського рицаря» тісно пов'язаний з традиційним комплексом рицарського озброєння, з якого козаки опанували довгоклинкову зброю, причому малоприматний в умовах сучасної їм війни меч замінили на більш актуальну шаблю. І хоча з часом на шаблю у повному обсязі було перекладено усі основні функції меча (воєнно-технологічну, соціо-етнопопуляційного маркування, комунікативну та сакральну³⁸), шляхетна рицарська «світла зброя» ще не одне століття залишалася традиційним, «ідеальним» символом приналежності до вищої аристократичної «рицарської» касты.

Протягом XVI ст. меч як військовий інструмент на українських теренах був значно посунутий іншими видами довгоклинкової зброї – кордами, тесаками, нарешті шаблями, проте все ще не втратив актуальності. Про це свідчать писемні, іконографічні, а також речові джерела в українських музеях.

Яскравим прикладом такої зброї є меч, який нині зберігається у львівському музеї зброї «Арсенал». Артефакт було віднайдено у р. Південний Буг біля м. Сокаля. Історична легенда пов'язує цей меч із битвою між татарськими та польсько-руськими військами, що відбулася в цій місцевості 2 серпня 1519 р.³⁹ Конструкція предмета, котрий за класифікацією Е. Окшотта можемо віднести до типу XVII, та обставини знахідки не викликають серйозних заперечень щодо такої атрибуції⁴⁰.

Серед зброї русько-литовської шляхти трапляються навіть дворучні мечі, робота з якими потребувала від рицаря фізичної витривалості й фехтувальної підготовки.

Меч князя Миколая Радзивілла, виготовлений у Вільно, 1572 р. Німецький історичний музей, Берлін, Німеччина, інв. № W 2265. Загальна довжина – 1565 мм. Клинок завдовжки 1080 мм має ромбічний перетин. Ширина клинка при п'яті – 64 мм, загальна вага зброї – 3500 г⁴¹.

Так, у Музеї німецької історії в Берліні зберігається дворучний меч князя Миколая Радзивілла Чорного, виготовлений у Вільно 1572 р.

Ще один з таких зброярських виробів місцевого виробництва походить зі Львова. Це церемоніальний меч львівського війта роботи місцевого майстра угорського походження (з

м. Сегета) Івана Венгрина.

Свого часу про цей зразок згадував П. Жовтовський як про видатний приклад роботи

лвівських мечників⁴². Клинок меча вкритий травленим орнаментом у ренесансному стилі з гербом м. Львова й датою – 1577.

Зауважимо, що за морфологічним типом зразок – класичний приклад мечів типу XX за класифікацією Окшотта. Його форма є розвитком попереднього типу XIIIa, що започаткував традицію «великих мечів» («Espées de Guerre», «Grete Swerdes») у Європі від кінця XIII – початку XIV ст.⁴³

Нарешті відзначимо, що ефес меча увінчаний верхів'ям типу T4 за Окшоттом, яке є типовим представником групи грушовидних верхів'їв, що функціонували протягом другої половини XIV– кінця XVI ст.⁴⁴

Отже, у формі львівського меча кінця XVI ст. можемо спостерігати збереження давніх європейських зброярських традицій попередніх пе-

ріодів. Досить незвичним видається відсутність у конструкції «ренесансних» елементів, – у XVI ст. такий виріб в очах сучасників мав виглядати анахронізмом. Можливо у такий спосіб замовник намагався утвердити імідж спадкоємця й продовжувача «стародавніх міських традицій».

Мечі типу XX побутували на європейських теренах впродовж XIV–XVI ст. Серед ранніх зразків немало півтораручників, хоча найбільші можна розглядати як справжні дво-

ручні попередники класичних «біденгендерів» (дворучників) кінця XV–XVI ст.

Очевидно, мечі типу XX стали першим спеціальним типом церемоніальних мечів. У зброезнавчій літературі їх недарма назвали «виносними». Навіть у часи активного функціонування такої зброї як бойової вже існували спеціальні парадні зразки, що їх під час урочистостей виносили, тримаючи перед собою.

Велетенські розміри окремих мечів справляли враження на публіку, але практично виключали їх бойове використання. Абсолютний рекорд тут належить мечам урочистої охорони графа Едуарда Честерського (майбутнього принца Уельського) останньої чверті XV ст., довжина яких сягала 2,26 м.⁴⁵

Золотий меч Петра Сагайдачного

Мечів з підтвердженою документальною історією в Україні одиниці. До найбільш рідкісних пам'яток, що свідчать про безпосереднє долучення козацьких провідників до європейської рицарської традиції, причому за безпосередньої участі монаршої особи, належить «золотий» меч легендарного козацького провідника Петра Конашевича Сагайдачного.

Роки діяльності П. Сагайдачного як очільника Війська Запорозького недарма вважають періодом найвищого розквіту козацької слави.

Видатний політик, полководець, меценат, світський і церковний діяч незмінно відстоював права й вольності козацтва і невтомно боровся за автономію українських земель у складі Речі Посполитої. З його допомогою було відновлено українську православну єпархію та закладено підвалини для розвитку системи освітніх закладів в Україні.

Мабуть, ще більшими від світських були військові звершення Сагайдачного. Від середини першого десятиріччя XVII ст. гетьман безпосередньо керував майже всіма значними походами – як сухопутними, так і морськими, що досягли на той час особливої сили, розмаху й масштабів. До найважливіших подій належать захоплення Перекопської фортеці 1608 р., штурм Кафи, Трапезунда, Синопа і Стамбула 1616 р. Навесні 1618 р. на чолі 10-тисячного козацького війська Сагайдачний взяв участь у поході королевича Владислава на Москву.

Справжньою «лебединою піснею» військової діяльності у славленого гетьмана стала Хотинська війна 1620–1621 рр., у якій 40-тисячне козацьке військо під його проводом відіграло вирішальну роль у розгромі турецької навали. Важко

Меч з колекції Львівського історичного музею, перша половина XVI ст., інв. № 3-2358 (довжина загальна – 1292 мм, клинка – 1000 мм, ширина клинка при п'яті – 42 мм).

поранений під Хотиним, Сагайдачний помер 1622 р., заповівши майже весь свій статок на відновлення храмів та утримання братських шкіл.

Саме після Хотинської битви П. Сагайдачний наче-то отримав від польського королевича Владислава у подарунок меч. Нагорода продемонструвала визнання європейським монархом величезних заслуг гетьмана перед Річчю Посполитою.

Нині ця зброя по праву займає почесне місце в експозиції Вавельського замку поряд з ушлякованими польськими коронаційними мечами. Нам залишається лише здогадуватися, яким шляхом дарунок повернувся до своїх попередніх власників – королівської родини Вазів. Очевидно, це сталося вже після смерті П. Конашевича-Сагайдачного.

Зображення меча, як особистої зброї королевича Владислава Жигмунта Вази, у супроводі коротких анотацій кілька разів публікували у польських зброєзнавчих виданнях. Проте ґрунтовного дослідження цієї зброї так і не здійснили. А. Надольський, приміром, спромігся лише відзначити «фантастичну форму» руків'я цього меча⁴⁶. Детальніше згаданий зразок описав З. Жигульський⁴⁷. Зауваживши пізньоренесансний стиль виконання зброї, дослідник відзначив її походження, стисло охарактеризував декоративне оздоблення та навів напис на клинку.

Публікували зображення меча також у дослідженнях, присвячених історії центральноєвропейської зброї. Так, Я. Лебединський відзначив церемоніальне призначення цієї зброї⁴⁸.

В Україні меч Сагайдачного донедавна був мало знаний поза вузьким колом фахівців.

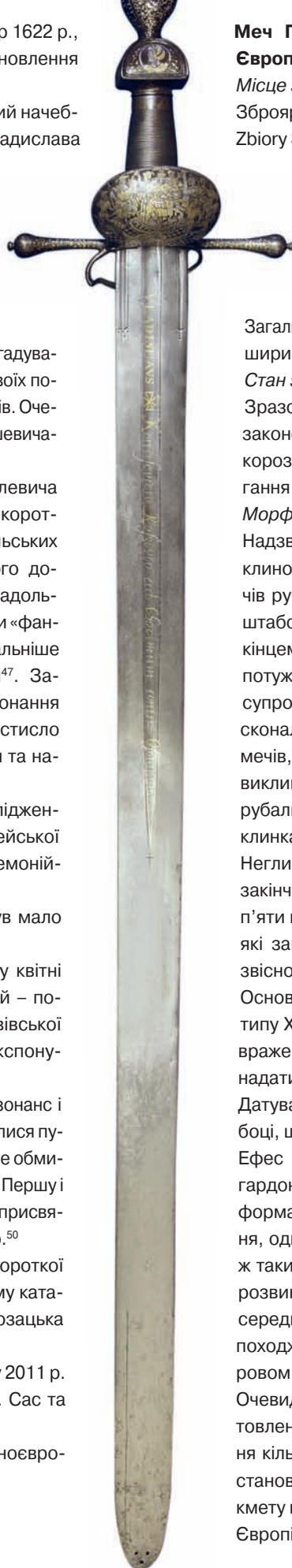
Єдиного разу раритет побував в Україні у квітні 1999 р. у складі виставки «Іван Виговський – постать і доба», що відбувалася у залах Львівської галереї мистецтв. Тоді в Україні уперше експонували козацькі реліквії з музеїв Польщі.

Виставка викликала чималий суспільний резонанс і фахове зацікавлення в наукових колах. З'явилися публікації, присвячені окремим експонатам⁴⁹. Не обминули увагою дослідники й меч Сагайдачного. Першу і поки що єдину науково-популярну розвідку, присвячену цій зброї, оприлюднив Т. Чухліб у 2002 р.⁵⁰

2007 р. зображення меча у супроводі короткої атрибуції опублікували у фундаментальному каталозі козацьких старожитностей «Україна козацька держава»⁵¹.

Нарешті перший історичний аналіз напису у 2011 р. здійснили дослідники Хотинської битви П. Сас та Г. Кіркенє⁵².

Розглянемо детальніше цей шедевр західноєвропейського зброярського мистецтва.

Меч Петра Конашевича-Сагайдачного. Західна Європа (Італія). Клинок від XVI ст., оправа XVI ст.

Місце зберігання.

Зброярня Королівського замку у Вавелі (Państwowe Zbiory Sztuki na Wawelu). Краків, Польща (інв. № 2059).

Матеріали.

Сталь, золото, срібло.

Техніки.

Кування, лиття, гравіювання, карбування, насічка.

Технічні параметри зброї.

Загальна довжина – 1165 мм, довжина клинка – 967 мм, ширина клинка при п'яті – 365 мм.

Стан збереження, консервація та реставрація.

Зразок у доброму, майже відмінному стані, клинок законсервовано. На металі практично відсутні сліди корозії – мабуть, далися взнаки добрі умови зберігання меча протягом чотирьохсот років.

Морфологічна характеристика.

Надзвичайно довгий, майже метровий дволезовий клинок виконаний у стилі давніх середньовічних мечів рубального призначення. Такі клинки з широкою штабою, паралельними лезами й округлим бойовим кінцем призначалися для завдавання вершником потужних рубальних ударів по добре захищеному супротивникові, – адже від кінця XIII ст. значно вдосконалюється захисний обладунок. Поява «великих» мечів, очевидно, стала першою відповіддю на цей виклик, простим розвитком віковичної ідеї посилити рубальний удар за допомогою міцнішого, масивного клинка⁵³.

Неглибокий центральний дол аналізованого клинка закінчується ще до середини штаби. Обабіч дола від п'яти прорізані численні короткі долики й борозенки, які закінчуються хрестиками та серпиками славнозвісного клейма – «гурди».

Основа клинка позбавлена звичайного для різновидів типу XIII розширення. Нерівні лінії рікасо справляють враження, що цю ділянку пізніше штучно звузили, аби надати їй модерних рис XVI ст.

Датування клинка поточнє напис на внутрішньому боці, що нанесений не раніше 1426 р.

Ефес напівзакритого типу з дужками і щитовидною гардою. Хоча Е. Окшотт відзначає, що сама по собі форма гарди не дає достатніх підстав для датування, однак для пізніх мечів хронологічна прив'язка усе ж таки існує: найбільша кількість художніх зображень розвинутих гард з дужками й кільцями з'являється від середини XV ст. Низка свідчень дає змогу пов'язати походження розвинутої гарди з Піренейським півостровом, звідки вона поширилася по всій Європі⁵⁴.

Очевидно, ефес досліджуваного меча все-таки виготовлений у XVI ст. Про це свідчать характерні закінчення кільйонів і орнаментика. Великий захисний щиток становить, мабуть, найвиразнішу, «ренесансну» прикмету мечів та ранніх шпаг XVI ст.⁵⁵, хоча він відомий у Європі принаймні століттям раніше.

Руків'я меча обплетене товстим срібним дротом. Найбільш незвично виглядає верхів'я. Недарма А. Надольський зауважив його «фантазійну форму». Проаналізувавши цю конструкцію, ми виявили, що в ній поєднано два різновиди, які побутували у європейському зброярстві різних хронологічних періодів. Певно, складність верхів'я пов'язана з бажанням залишити коротке одноручне руків'я і, не вкорочуючи хвостовик, додати максимальну кількість декоративних елементів.

Закріплена на руків'ї грибоподібна голівка (з плоским денцем і основою) виконана як мо-нолітний елемент, що наслідує стародавній тип В1 за Окшоттом (роз-виток типу Х за Петерсеном), особливо популярний наприкінці Х – на початку ХІ ст.⁵⁵

Утім, «основним» безперечно слід уважати грушовидне верхів'я, що виглядає як різновид типу Т5. Е. Окшотт відзначає, форми цього типу є найпізнішими серед грушовидних – найчастіше вони зустрічаються на мечах, які не можна датувати раніше від 1500 р.⁵⁶

Зважаючи на коротке руків'я, меч, очевидно, слід класифікувати, як тип ХІІІb, хоча через довгий хвостовик він, в минулому, міг відноситись до типу ХІІІa.

Е. Окшотт відзначає, що «великі» рубальні різновиди типу ХІІІa й ХІІІb повністю не вийшли із вжитку навіть у першій третині ХV ст., незважаючи на поширення від середини ХІV ст. повного пластинчастого обладунку. Зауважимо також, що дата на клинку не завжди позначала рік його виробництва – мечі у період пізнього Середньовіччя використовували так само, як і в попередні епохи вікінгів і Великого переселення народів, кілька поколінь власників⁵⁷. Тож клинок міг бути виготовлений від другої половини ХІІІ – до початку ХV ст. включно.

Клинок заново оправлений вже у ХVІ ст. Нагадаємо, що різновиди мечів типу ХІІІ наприкінці ХV ст. отримали «друге життя». Чимало відомих нині зразків, змонтовані з ефесами 1475 – 1525 рр., мають клинки, вироблені як у ХV, так і протягом ХІІІ–ХІV ст.⁵⁸

Символіка та орнаментика.

Клинок меча вирізняється своєрідною символічною системою. Так, центральний дол закінчується хрестом, долики – традиційною італійською гурдою (серпиками з крапками або заглибинами). Характерно розташовані заглибини (у вершинах умовного трикутника) бачимо навіть на округлому бойовому кінці клинка.

Найпишніше орнаментована оправа меча. Насамперед йдеться про захисний щиток гарди. На ньому

золотою і срібною насічкою майстерно відтворена сцена з біблійної притчі про суд царя Соломона. Образи зображених персонажів наповнені характерним для ренесансних композицій алегоричним змістом.

Грибоподібна частина верхів'я з презентаційного зовнішнього боку має вставку, на якій золотою і срібною насічкою виконано погруддя воїна у шоломі, зазвичай так зображували античного бога війни Марса.

Основна грушовидна частина складного верхів'я оздоблена рослинно-геометричним орнаментом, виконаним у техніці срібної насічки. Рослини представлені S-подібною

гілкою з трилисниками, маленькими листочками та великими розквітлимими бутонами троянд. Квіти виконані у натуралістичній манері. Тло заповнене

округлими цятками та крученими листочками на кшталт арабескових мотивів, що надає орнаменту «килимового» вигляду. Композиція обмежена пунктирними бордюрами.

Подібним рослинним орнаментом, встеленим густим «килимом» маленьких листочків і завитків, виконаних золотою насічкою, оздоблена хрестовина.

В цілому оздоблення оправи демонструє виразні риси художніх стилів пізнього італійського Ренесансу.

Епіграфіка.

Про факт королівського дарунку меча свідчить латинський напис скорописом на зовнішньому боці клинка: VLADISLAVS + Konasevicio Koszovio ad Chocimum contra Osmanum

«ВЛАДИСЛАВ + Конашевичу Кошовому під Хотиним проти Османів»⁵⁹.

Саме дарчий напис викликає найбільше сумнівів – за маною написання, стилем і самим змістом фраза надзвичайно далека від традиційних, що наносили на європейські мечі від епохи Середньовіччя. Привертає увагу вже саме титулування П. Сагайдачного «кошовим». У своїй праці П. Сас та Г. Кіркене відзначають, що гетьмани ХVІ ст. сприймали кошових отаманів Запорозької Січі як підлеглих осіб, котрі, порівняно з ними, стоять на нижчому владному щаблі. Тож звернення до запорозького гетьмана як до кошового («не як до голови, а як до кошових») мало розцінюватися як образа і приниження гетьманської гідності, що навряд чи могло мати місце у даному разі⁶⁰.

Натомість перша частина тексту виконана як класична середньовічна клинкова епіграфіка – літери імені «ВЛАДИСЛАВ» заголовні, розташовані уздовж дола, їхня висота приблизно дорівнює ширині дола, наявний і розділяючий хрест***. Досліджуваний напис відрізняється від традиційних на честь коронованих осіб відсутністю титулу. Зауважимо, що цьому є очевидне пояснення – на момент Хотинської битви королевич Владислав ще не обіймав польського престолу.

Утім «дарчу», напевне, могли нанести й пізніше за монарше ім'я. До такого висновку схилиють результати аналізу ще одного латинського напису, виконаного на внутрішньому боці клинка золотою насічкою:

Церемоніальний виносний меч, Львів, 1577 р.,
майстер Януш Венгр. Львівський історичний музей,
інв. № 3-3477. Загальна довжина – 1495 мм, довжина
клинка – 1083 мм, ширина клинка при п'яті – 66 мм.

« ... 1426 + МУЖНІСТЮ [ВІД
МУЖНОСТІ] ЦЬОГО МЕЧА
НАША ЗЕМЛЯ КУЛЬМЕНСЬКА»****

Певно, тут йдеться про польське місто Хелмно (Chełmno) – у минулому пруський Кульм (лат. – Culmen, нім. – Colmen, Culm). Протягом 1228 – 1230 рр. цей населений пункт був переданий Тевтонському ордену Конрадом I Мазовецьким в обмін на допомогу рицарів у боротьбі проти прусів. У підлеглисть польської корони місто перейшло вже після остаточної поразки тевтонів у 1466 р.

Згадана на мечі дата (1426 р.) відсилає нас до неспокійного історичного періоду між поразками тевтонських рицарів від поляків і литовців протягом 1410 – 1422 рр. до початку Тринадцятирічної війни (1454 – 1466 рр.), що поклала край могутності Ордену. У цей період шляхта Хелминської (Кульменської) землі активізує розпочату ще 1397 р. боротьбу проти тевтонів, кульмінацією якої стає заснування Хелмном (Кульмом) 1440 р. разом з дев'ятнадцятьма іншими містами так званої Пруської конфедерації.

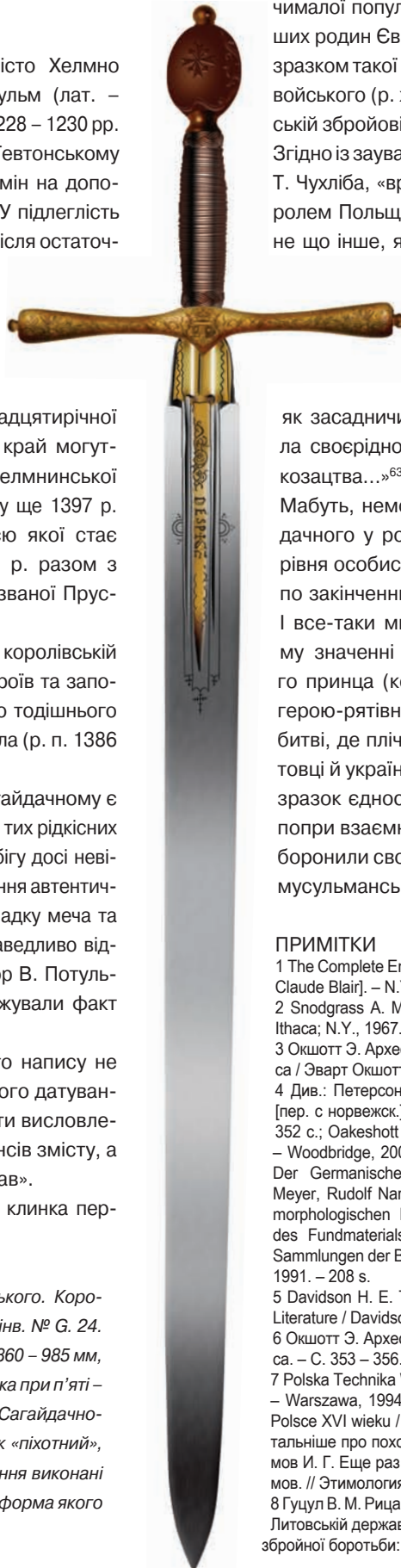
Тож цілком можливо, що меч опинився у королівській зброярні як символ пропольських настроїв та запора рука лояльності Хелминської шляхти до тодішнього польського монарха Владислава II Ягайла (р. п. 1386 – 1434), засновника династії Ягелонів.

Історія з королівським дарунком П. Сагайдачному є по-своєму унікальною. Вона належить до тих рідкісних випадків, коли уведення до наукового обігу досі невідомої історичної події залежить від визнання автентичності речового джерела – у нашому випадку меча та його клинкової епіграфіки. Адже як справедливо відзначив доктор історичних наук, професор В. Потульніцький, інші джерела, які б підтверджували факт дарунку меча, досі не виявлені⁶¹.

Зауважимо: техніка виконання дарчого напису не викликає у нас заперечень стосовно його датування XVI-м століттям. Сумніви можуть бути висловлені насамперед щодо стилістичних нюансів змісту, а також «дарчої» частини імені «Владислав».

Ми також погоджуємося із датуванням клинка пер-

Меч герцога Еммануеля Філіберто Савойського. Королівська збройова палата у м. Турині (Італія), інв. № G. 24. Технічні параметри зброї: загальна довжина – 860 – 985 мм, довжина клинка – 700 – 850 мм, ширина клинка при п'яті – 40 – 50 мм⁶². Хоча зразок має менші за «меч Сагайдачного» розміри та ідентифікується фахівцями як «піхотний», форми кильйонів і штаби, елементи оздоблення виконані у єдиному стилі. Звертаємо увагу на клинок, форма якого характерна для італійської зброї XVI ст.

шою чвертю XIV-го, а оправи – XVI-м століттям. Про це свідчить ціла низка особливостей, що видають ренесансне походження виробу.

Нагадаємо також, що мечі, виконані у такому стилі, набули чималої популярності серед представників найшляхетніших родин Європи XVI ст., насамперед в Італії. Яскравим зразком такої зброї є меч герцога Еммануеля Філіберто Савойського (р. ж. 1528 – 1580), що зберігається у Королівській збройовій палаті у м. Турині (Італія).

Згідно із зауваженням знаного дослідника козацької доби Т. Чухліба, «вручення Сагайдачному меча майбутнім королем Польщі згідно з тогочасними звичаями означало не що інше, як визнання високого суспільно-правового

становища козацького гетьмана та очолюваного ним Війська Запорозького. Віднині за останнім визнавалися права рицарського люду українських воеводств Речі Посполитої. Вручена зброя

як засадничий рицарський символ на довгі роки стала своєрідною охоронною грамотою для українського козацтва...»⁶³.

Мабуть, неможливо переоцінити внесок Петра Сагайдачного у розгром турків під Хотиним, так само, як і рівня особистих владних можливостей, якого він досяг по закінченню війни як гетьман Війська Запорозького. І все-таки ми не станемо наполягати на формальному значенні особистого дарунку вдячного польського принца (коронованого лише 1630 р.) українському герою-рятівникові, тяжко пораненому у вирішальній битві, де пліч-о-пліч билися найшляхетніші поляки, литовці й українці. Цей рицарський меч радше символізує зразок єдності у скруті трьох таких різних народів, що попри взаємні незгоди до останньої краплі крові разом боронили свою спільну країну, та врешті усю Європу від мусульманської навали.

ПРИМІТКИ

1 The Complete Encyclopedia of Arms & Weapons / [Ed. by Leonid Tarassuk, Claude Blair]. – N.Y., 1982. – P. 465.

2 Snodgrass A. M. Arms and Armour of the Greeks / A. M. Snodgrass. – Ithaca; N.Y., 1967. – P. 15.

3 Окшотт Э. Археология оружия. От бронзового века до эпохи Ренессанса / Эварт Окшотт; [пер. с англ.]. – Москва, 2004. – С. 23.

4 Див.: Петерсон Я. Норвежские мечи эпохи викингов / Ян Петерсон; [пер. с норвежск.]. – Санкт-Петербург, 2005. – (Оружие разных эпох). – 352 с.; Oakeshott E. R. Records of the Medieval Sword / Ewart Oakeshott. – Woodbridge, 2007. – 320 p.; Behmer E. G. Das Zweischneidige Schwert Der Germanischen Völkerwanderungszeit / Elis Behmer, Ernst Alfred Meyer, Rudolf Narath. – Stockholm, 1939. – 219 s.; Geibig A. Beiträge zur morphologischen Entwicklung des Schwerts im Mittelalter: Eine Analyse des Fundmaterials vom ausgehenden 8. bis zum 12. Jahrhundert aus Sammlungen der Bundesrepublik Deutschland / Alfred Geibig. – Noemünster, 1991. – 208 s.

5 Davidson H. E. The Sword in Anglo-Saxon England: Its Archaeology and Literature / Davidson, Hilda Ellis. – Woodbridge, 1994. – P. 39.

6 Окшотт Э. Археология оружия. От бронзового века до эпохи Ренессанса. – С. 353 – 356.

7 Polska Technika Wojskowa do 1500 roku / [pod red. Andrzeja Nadolskiego]. – Warszawa, 1994. – S. 204; Boldyrew A. Produkcja i koszty uzbrojenia w Polsce XVI wieku / Alexander Boldyrew. – Warszawa, 2005. – S. 77–79. Детальніше про походження історичного терміну «шаршун» див.: Добродомов І. Г. Еще раз о славянских вариантах * sabja, *šabja / И. Г. Добродомов. // Этимология 1983 / Ин-т рус. яз. АН СССР. – Москва, 1985. – С. 91.

8 Гуцул В. М. Рицарська мілітарна технологія в Києво-Руській та Польсько-Литовській державах у XIII – XVI ст.: інструменти, концепції та практики збройної боротьби: дисертація на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук. – На-

- ціональний університет «Києво-Могилянська академія». – К., 2011. – С. 134.
- 9 Окшотт Э. Меч в век рыцарства. Классификация, типология, описание / Эварт Окшотт [пер. с англ.]. – Москва, 2007. – С. 53, 96.
- 10 Блок М. Феодальное сословие / Марк Блок [пер. с фр.]. – К., 2002. – С. 301, 324.
- 11 Thordemann B. Armour from the Battle of Wisby. Vol. I / Bent Thordemann. – Stockholm, 1939. – P. 163 – 185. Див. також: Лайбле Т. Меч. Большая иллюстрированная энциклопедия / Томас Лайбле [пер. с нем.]. – Москва, 2008. – С. 72; Гуцул В. М. Зазнач. праця. – С. 132.
- 12 Див.: Talhoffer H. Medieval Combat: A Fifteenth-Century Illustrated Manual of Swordfighting and Close-Quarter Combat / Hans Talhoffer; Translated and Edited by Mark Recto. – London, 2000. – Pl. 38, 41, 58, 72-73, 74 etc.
- 13 Ключко В. І. Озброєння та військова справа населення України (500 – 900 рр. до Р.Х.) / Ключко В. І.; Міністерство культури і туризму України, НДІ пам'яток охоронних досліджень. – К., 2006. – С. 306.
- 14 Glosek M. Mieczek środkowoeuropejskie z X – XV w. / Marian Glosek. – Warszawa, 1984. – 186 s.; Glosek M. Mieczek sredniowieczne z ziem polskich / Marian Glosek, Andrzej Nadolski – Lodz, 1970. – 84 s. – (Acta Archaeologica Lodziensis Nr 19).
- 15 Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 1. Мечи и сабли IX–XIII вв. / Анатолий Николаевич Кирпичников // Археология СССР. Свод археологических источников. – Москва; Ленинград, 1966. – Вып. E1-36. – С. 34 – 36, 43.
- 16 Там же. – С. 41.
- 17 Див.: Androshchuk F. The «Ljudota Sword?» (An episode of Contacts Between Britain and Scandinavia in the Late Viking Age) / Fedir Androshchuk // Ruthenica: 36. наук. праць. – К., 2003. – Т. 2. – С. 15–25.
- 18 Див.: Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 3. Доспех, комплекс боевых средств IX – XIII вв. / Анатолий Николаевич Кирпичников // Археология СССР. Свод археологических источников. – Москва; Ленинград, 1971. – С. 55, 56, 72. – Вып. E1-36; Котляр М. Ф. Комментар до літопису / Микола Федорович Котляр // Галицько-Волинський літопис. Дослідження, текст, коментар / [за ред. М. Ф. Котляра]. – К., 2002. – С. 254; Uzbrowienie w Polsce średniowiecznej. 1350-1450 / [pod red. A. Nadolskiego]. – Lodz, 1990. – S. 424.
- 19 Кирпичников А. Н. Мечи с надписью ULFBERHT в Северной Европе // Славяне и финно-угры. Археология, история, культура. Доклады российско-финляндского симпозиума по вопросам археологии. – Санкт-Петербург, 1997. – С. 117.
- 20 Он же. Вооружение воинов Киевской державы в свете русско-скандинавских контактов // Скандинавский сборник. – Таллинн, 1977. – Вып. 22. – С. 159 – 173.
- 21 Он же. О начале производства мечей на Руси // Труды VI Международного Конгресса славянской археологии. – Москва, 1998. – Т.4. – С. 246 – 251.
- 22 Он же. Древнейший русский подписной меч // Советская археология. – 1965. – №3. – С. 196 – 198.
- 23 Он же. Вооружение воинов Киевской державы в свете русско-скандинавских контактов. – С. 159 – 173.
- 24 Он же. О начале производства мечей на Руси. – С. 246 – 251.
- 25 Он же. Вооружение воинов Киевской державы в свете русско-скандинавских контактов. – С. 159 – 173.
- 26 Прицак О. Походження Русі: У 2-х т. / Омелян Прицак. – К., 2003. – Т. 2. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. / Прицак О. [автор. пер. з англ. В. Шовкуна, П. Таращука, О. Галенко]. – С. 676.
- 27 Гуцул В. М. Зазнач. праця. – С. 78.
- Поняття «рицарство» (від німецьк. «ritter» – «верхники») має значення здебільшого загальне, аніж точне. Історики по-різному підходять до його визначення. Услід за Морісом Кіном під «рицарством» розуміємо етос, у якому водно сплавлені військові, аристократичні та релігійні складові. [Див.: Кин М. Рыцарство / Морис Кин. – Москва, 2000. – С. 34].
- 28 Див.: Моця О. Українські козаки і західноєвропейські рицарі (порівняльна характеристика) / Олександр Моця. // «Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка: у 2-х т. – К., 2004. – Т. 2. Наукові студії. – С. 149.
- 29 Хейзинга Й. Осень средневековья. Исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV веках во Франции и Нидерландах / Й. Хейзинга [пер. с нем.]. – Москва, 1988. – С. 90–91.
- 30 Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні Європи: типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. / Віктор Брехуненко – К., 2011. – С. 276.
- 31 Чухліб Т. В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. / Тарас Чухліб. – К., 2005. – С. 31 – 32, 34 – 35.
- 32 Він же. Переяславська угода 1654 р. у контексті міжнародного утвердження ранньомодерної української держави: причини, укладення, наслідки. Ч. 2. // Укр. іст. журн. – 2003. – № 3. – С. 47.
- 33 Брехуненко В. Зазнач. праця. – С. 281.
- 34 Про ідеалізовану європейську концепцію рицарського ідеалу детальніше див.: Хейзинга Й. Зазнач. праця. – С. 103.
- 35 Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Наталія Яковенко. – К., 2006. – С. 186 – 189.
- 36 Брехуненко В. Зазнач. праця. – С. 276.
- 37 Там само. – С. 292; Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI– перша половина XVII ст.): навч. посіб. – К., 1998. – С. 155–160.
- 38 Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси / Глеб Сергеевич Лебедев. – Санкт-Петербург, 2005. – С. 292 – 300.
- 39 Kronika Marciana Bielskiego: W 3 t. / Marcian Bielski [wydanie Kазimiera Józefa Turowskiego]. – Sanok, 1856. – Т. II (Księga IV-V). – S. 1007 – 1009.
- 40 Гуцул В. М. Зазнач. праця. – Додаток № 22.
- 41 Характеристики зброї подано за виданням: Müller H. Europäische Hieb- und Stichwaffen: Aus der Sammlung des Museums für Deutsche Geschichte / Heinrich Müller, Hartmut Kölling. – Berlin: J. Neumann-Neudamm, 1984. – P. 198-199.
- 42 Жолтовський П. М. Художній метал. Історичний нарис / П. Жолтовський. – К., 1972. – С. 62 – 63.
- 43 Окшотт Э. Меч в век рыцарства. – С. 53, 96.
- 44 Там же. – С. 135.
- 45 Лайбле Т. Меч. Большая иллюстрированная энциклопедия / Томас Лайбле [пер. с нем.]. – Москва, 2008. – С. 109.
- 46 Nadolski A. Polska broń. Broń biała / Andrzej Nadolski. – Wrocław, 1984. – S. 121 – 122; Ryc. 99 – 100.
- 47 Żygulski Z. jun. Sztuka dworu Wazów w Polsce: Katalog wystawy / Zdzisław Żygulski jun. – Kraków, 1976. – Poz. 195; Він же. Stara Broń w Polskich Zbiorach / Zdzisław Żygulski jun. – Gdańsk; Warszawa, 1984. – S. 104 – 105; Він же. Broń w dawnej Polsce. Na tle uzbrojenia Europy i Bliskiego Wschodu / Żygulski Zdzisław Jun. – Warszawa, 1975. – F. 141.
- 48 Lebedynsky I. Les Armes Traditionnelles de l'Europe Centrale / Iaroslav Lebedynsky. – Éditions du Portail, 1996. – P. 52.
- 49 Возницький Б. Козацький кіш 1677 р. з колекції музею Чарторійських у Кракові / Борис Возницький // Вісник Львівського університету, 2002. – Вип. 2. – С. 128.
- 50 Чухліб Т. Доля золотого меча Сагайдачного // Незнайоме Кліо. Таємниці, казуси і курйози української історії. Козацька доба / Русина Олена, Горобець Віктор, Чухліб Тарас. – К., 2002. – С. 104 – 108. Див. також: Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Історія козацтва. Держава – військо – битви. – К., 2011. – С. 39 – 41.
- 51 Україна – козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах / [Автор-упорядник Володимир Недяк]. – К., 2005. – С. 130.
- 52 Сас П., Кіркене Г. Хотинська битва 1621 – битва за Центральну Європу / Сас П., Кіркене Г. [Післямова А. Бумблаускас]. – К., 2011. – С. 168.
- 53 Окшотт Э. Меч в век рыцарства. – С. 62.
- 54 Там же. – С. 151.
- *** Іншою такою важливою прикметою є ранні гарди-«кошики».
- 55 Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 1. Мечи и сабли IX – XIII вв. – С. 33; Окшотт Э. Меч в век рыцарства. – С. 118 – 120.
- 56 Окшотт Э. Меч в век рыцарства. – С. 135.
- 57 Там же. – С. 66.
- 58 Там же. – С. 67.
- 59 Переклад дарчого напису подано за виданням: Чухліб Т. Доля золотого меча Сагайдачного. – С. 105.
- 60 Сас П., Кіркене Г. Зазнач. праця. – С. 168.
- *** А. М. Кирпичников зауважує, що такі хрести на штабі спершу мали магічне значення [Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 1. Мечи и сабли IX – XIII вв. – С. 40].
- **** Лінгвістичний аналіз тексту на мечі та переклад виконав О. Олейниченко. У ході дослідження, ми дійшли висновку, що «UIRTYTO» насправді є неправильно відмінюваним «VIRTUTE» (мужністю). Щодо взаємозаміни літер «U» і «V», то її нерідко можна зустріти в пізньосередньовічних латинських текстах центральноєвропейського походження, зокрема підписах польських монархів. Подібну плутанину зустрічаємо також у написі на зовнішньому боці клинка – ім'я «VLADISLAUS» написано як «VLADISLAVS».
- 61 Полянський Ігор. Українська історія: прощання з бромом. Розмова з доктором історичних наук, професором Володимиром Потульніцьким про оптимістичні сюжети нашого державотворення. – Народний оглядач. Щоденна газета неофіційної інформації, настроїв та громадської думки. – 2003. – 1 травня.
- 62 Параметри розглянутого зразка взяті з праці: Lupo M. Le Lame del Re. Sabri & Spade dell' Armata Sabauda dal 1560 al 1831 / Maurizio Lupo. – Torino, 2007. – P. 26 – 27.
- 63 Чухліб Т. Доля золотого меча Сагайдачного.